

УДК 811.112.2 - 112'373.7

СТАНОВЛЕННЯ ЕМОЦІЙНИХ КОНЦЕПТІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Емоції традиційно привертали увагу дослідників різних сфер знань (психологія, соціологія, культурологічна антропологія, мовознавство та ін.). У сучасному мовознавстві в окрему парадигму виділяють етимологію або лінгвістику емоцій, що свідчить про актуальність вивчення мови емоцій. На нашу думку, найбільш продуктивним є комплексний інтегрований підхід до вивчення емоцій. У нашому дослідженні проводиться лінгвокультурологічний огляд процесу становлення емоційних концептів німецької мовної культури.

Мова відображає різноманітні соціальні зміни, які відбуваються в етносі. Фіксація суспільних трансформацій в семантиці номінацій емоцій – важливий аспект лінгвокультурологічного дослідження концептосфери емоцій в динаміці її становлення. Вивчення комунікативної поведінки фразеологізмів в діяхронії є необхідним для визначення уявлень і знань людини на певному історичному проміжку часу. У нашому дослідженні ми використовуємо за аналогією з історичною класифікацією часу - древні віки, середньовіччя й Новий час – відповідні культурологічні терміни – міфологічна, міфолого-релігійна й сучасна наївна картини світу.

Емоційна концептосфера є соціальною системою, яка існує переважно в вербальній формі. Її становлення має історичний характер, є результатом пізнавальної діяльності людини, наслідком засвоєння нею навколишнього світу. Формуванню емоційної концептосфери передують первинні емоції - уявлення архаїчної людини, які базуються на архетипах (вогонь, вода, земля, повітря та ін.). Сакралізація елементів світу та їхніх „похідних” (фетишизм і анімізм) є спробою первісної людини пояснити навколишню дійсність, психологічно захистити себе. Архетипи, як соціально-історичний феномен, є універсальними, що підтверджують дані з міфології та лінгвістичні (етимологічні) факти. Архетипи разом з мовою, яка постійно розвивається, та іншими примітивними семіотиками є матеріальним засобом розпредмечування дійсності. З самого початку дійсність пояснювалася з міфологічної точки зору.

Міф є особливим, первинним типом людської свідомості. Міфолого-магічна свідомість первісної людини є синкретичною; вона не розрізняє глибоких причинно-наслідкових відношень у світі і в його емоційному фрагменті [Івченко 1994: 46]. На своїй ембріональній стадії свідомість архаїчної людини не диференціювала дійсність реальну, яка сприймається тактильно, зримо, аудитивно від дійсності суб'єктивної, що знаходиться в ній у формі дифузних, не чітко оформлених образів; вона не відрізняла зовнішнє від внутрішнього.

В основу пізнавальної діяльності архаїчної людини кладуться переживання первинних елементарних інстинктивних емоцій (страх, небезпека). Оскільки первинні реакції древньої людини на відношення з зовнішнім світом емоційні, емоційно забарвленими виявляються її уявлення про предмети навколишньої дійсності. Інстинктивні уявлення-емоції є певною реакцією архаїчної людини з її нерозвиненою психікою на об'єкти світу, тобто

зовнішні стимули. Про синкретизм свідомості древньої людини свідчать мовні факти, численні дифузні номінації об'єктів різних форм дійсності – фізичної, фізіологічної, психологічної. Феномен синкретизму є дефіцитом людських знань, обмеженістю евристичних можливостей на певному етапі розвитку цивілізації і культури.

Синкретизм людської свідомості зберігається і в середні віки. Попередня дифузність значень древніх слів (*Angst*, *Grimm*) ілюструє сліди міфолого-магічної свідомості людини. Міфолого-релігійна свідомість, як найбільш актуальний тип свідомості Середньовіччя, плутається в розрізненні того чи іншого феномену та його наслідків. Як і раніше, актуальними залишаються численні мовні номінації з дифузними властивостями. Одним мовним знаком позначаються фрагменти різних форм існування світу. Для прикладу розглянемо сучасні номінації емоцій *Grimm*, *Wehmut*. Сучасний доміант емоції *Grimm* (< *grimmi*, *grimmo*) у древньовірхньонімецькій мові на рівні усталеного словосполучення використовується в значенні „скрипіти зубами” (*zano gigrimm*) (IX ст.) [Röhricht 1995: 298]. У середньовірхньонімецькій мові *Grimm* має вже не фізичне, а психічне значення „недружній, жорстокий, дикий, гнівний”. Ним домінується тип поведінки людини, її характер. Пізніше він використовується для позначення емоції – „сильний гнів, божевілля”, а з кінця XVIII століття його семантика трансформується, втрачає сему інтенсивності: це слово має значення „затамований, скритий гнів”. Траєкторію розвитку слова можна уявити наступним чином: спочатку вихідною основою слова *Grimm* (*zano gigrimm*) позначалась соматична (певно, агресивно орієнтована) реакція людини. Пізніше семантика слова розширюється. Воно називає не тільки емоцію (божевілля), але й рису характеру людини – „жорстокість, суворість”. В нововірхньонімецькій мові відбувається чергова трансформація його семантики: тепер ним позначається тільки емоційний стан людини [Campe 1807: 825].

Слово *Wehmut* (XV століття) спочатку мало значення „біль”, „гнів”, а потім воно набуває значення „глибокий сум”. У сучасній німецькій мові воно використовується тільки як доміант емоції – „легкий сум”. Це свідчить про деінтенсифікацію його семантики в діахронії мови. Якщо раніше слово *Wehmut* містило в собі сему інтенсивності (*Wehmut* - *tiefe* Trauer), то зараз за лексикографічними даними, навпаки, залучає до своєї смислової структури сему деінтенсивності (*Wehmut* - *leichte* Trauer). Можливо, цей факт можна пояснити постійним перерозподілом сем в значенні синонімічних слів, які позначають близькі емоційні концептосфери. Наприклад, лексема *Schwermut*, яка з'явилася в XV столітті і позначала максимально споріднене поняття *Wehmut*, через певний проміжок часу отримує, на відміну від *Wehmut*, протилежну ознаку – ознаку інтенсивності (пор. *Schwermut* - *anhaltende tiefe Niedergeschlagenheit*) [Campe 1811: 597].

В епоху раннього Середньовіччя, як свідчать етимологічні дані, в німецькій мові слова, які номінували виключно міфічні образи (*Wut* < *Wotan*, *Furo(e)*, *Panik*), використовуються вже в „емоційному” значенні. Позначення фрагментів настільки важливої міфологічної картини світу тепер використовується і для найменування емоцій.

Середньовіччя характеризується міфолого-релігійним типом свідомості. На міфах створювалось дорелігійне знання і сама свідомість людини. Пізніше релігія систематизувала, упорядкувала міфологію – інтелектуальне завоювання язичників. Церква, як активно діючий соціальний інститут епохи Середньовіччя, починає виконувати в більш жорсткій формі регулятивну функцію. Завдяки її діяльності з'являється новий важливий комплексний (тріадний) культурний концепт як атрибут того часу – „страх-гріх-провина”. Цей концепт активно культивується церквою, що спричинює появу в суспільстві різноманітних фобіастроїв, які багато в чому визначають психологію, дух тих часів. Даний історичний проміжок часу характеризується релігійною оцінкою будь-яких фактів людського життя. У середні віки всі факти життя являють собою аксіологічні субстанції [Мокієнко 1996: 223]. Існуючі в свідомості поняття проходять крізь призму християнських догм і при цьому обов'язково набувають оцінних характеристик. Середньовічна культура є, перш за все, соціальною системою, яка оцінює кваліфікує факти світу. Вона є чуттєво-емоційною. Середньовічне світосприйняття підкорюється соціально-етичним ідеалам християнства, чий емоційний вплив на людину тієї епохи важко переоцінити. Воно виражається в універсальній нормативності поведінки й мислення середньовічних людей. Сформована церквою „середньовічна модель світу” спиралась на язичні уявлення людини того часу. При цьому наївна міфічна свідомість „розбавляється” культурними смислами, які походять від церкви. Сутність релігійної етики можна коротко сформулювати наступним чином: жорстке прищеплювання людині почуття покори, провини, розповсюдження й популяризація ведення аскетичного способу життя, пояснення необхідності відмови від мирських задоволень і радощів в силу їх гріховності.

Поширення суспільної діяльності церкви об'єктивно приводить до християнізації мови, в особливості її семантики як найбільш чуттєвої, лабільної складової „дому буття” людини. У змісті середньовічного слова переважає ідеологічний компонент. Ціла низка сучасних номінацій емоцій, як показує етимологічний і синтагматичний аналіз німецької мови, використовувалась в епоху Середньовіччя в містико-релігійному значенні. Так, слово *Entsetzen*, що позначає в сучасній німецькій мові відповідну емоцію (жах), в середні віки використовується як містико-релігійний термін „вивести к.-н. із себе”. У наш час воно використовується як світське слово. Дві інших сучасних доміанти емоцій *Seligkeit* (X століття) та *Glückseligkeit* (XII-XV століття) використовувалися як релігійні терміни – „душевне єднання з Богом після смерті”. За Х.Кампе, даний концепт був в епоху пізнього Середньовіччя однією з доміант соціальної поведінки людини. Завдяки розширенню сфери свого вжитку, *Seligkeit* та *Glückseligkeit* виступають сьогодні в значеннях 1) „бути дуже щасливим”, 2) „бути закоханим”. Слово *Entzücken* в пізньонімецькій мові має значення „релігійний екстаз”. В якості номінанта емоції воно застосовується з XVIII століття. Крім свого релігійного призначення це слово активно вживається також і в містиці. Згідно з думкою етимолога Х.Кампе, в Новому часі воно розширює сферу вжитку й зустрічається з значенням „земна людська радість, звичайне земне кохання” [Campe 1808: 138].

У пізньому Середовіччі, згідно з етнографічними, історичними й лінгвістичними даними, більш чітко формується оцінне відношення людини до емоцій радості й горя, страху й гніву. Священнослужбовці успішно культивують осуд стремління до переживання такої позитивної емоції, як радість. Публічний прояв радості та суму, згідно з уявленнями священнослужителів, порушує заповіді всевишнього. Надмірна радість та глибокий сум викликають невдоволення бога. Радість та сум як концепти включають в свою структуру яскраво виражену оцінну характеристику. Концепт страху оцінюється церквою позитивно, оскільки він кореспондує з почуттям провини й гріха людини.

Емоції страху пронизують середньовічну культуру. Генетично закладений в людину, страх активно й успішно культивується даним соціальним інститутом. Доказом цієї тези служать численні мовні факти, напр., *Gottesferne*, *Herr Jemine* і т.п. Емоціям, які входять до понятійного поля страху, середньовічна свідомість приписувала такі якості, як активізація, або, навпаки, блокування людських дій, уподібнення емоцій воді, що кипить і т.п. Напевно, в даному випадку йдеться про пряме, буквально розуміння середньовічною людиною впливу емоцій, яке збереглося до теперішнього часу в сучасній мові, але інтерпретується її носіями як метафора.

Для епохи Середньовіччя характерним є теоцентричний підхід до тлумачення світу, що підтверджують численні історичні й лінгвістичні факти. На протязі дослідження ми виявили наявність релігійного компонента в семантиці цілої низки слів та словосполучень. Християнська ідеологізація мови середніх віків – важлива культурно-історична подія нашої цивілізації, яка передбачила подальші шляхи мовного розвитку. Мова – основний компонент культури все більше ідеологізується в середні віки.

Емоції, на думку психологів на позитивні та негативні. Критерієм їхньої „знаковості” служить психосоматика. Це положення верифікується на прикладі мовленнєвого використання позначень емоцій і підтверджується з лінгвістичної точки зору. Номінації групи емоцій *Angst* (*Schrecken*, *Scheue* і т.п.) співвідносяться зі словами з негативно забарвленим асоціативним потенціалом (напр., *höllische Angst*, *heiliger Zorn* та ін.). Оцінні предикати - очевидні свідчення християнізації мови чуттєво-емоційного Середньовіччя.

Емоція сум, яку, як відомо з медицини й психології, болісно переживає людина на психосоматичному рівні, виявляє свою негативну направленість. Згідно з древніми рукописами, її відчуття пов'язувалося з фізіологічною хворобою людини - *Trauer* < *trurag* – „болісний”, > сум, скорбота; *Wehmut* < *weh* + *mut* - біль, > тяга, сум, меланхолія. Переживання цієї негативної, шкідливої для здоров'я людини емоції в середні віки пояснюється церквою як покарання людей за їх віддаленість від бога (пор. *Gottesferne* - *beglückende Gottesnähe*).

Емоція гніву, як і попередні емоції, мотивує людські вчинки і є універсальною, тобто, позатемпоральною та позалокальною. Для системи моральних цінностей середньовічної людини характерним є розуміння божого гніву - *Zorn des Gottes*. Всевишній гнівається, коли людина скоїть негідний її вчинок. Одночасно священнослужбовці засуджували гнівну поведінку мирян, а також вербальні й невербальні експлікації радості, щастя й суму. Божий гнів

виражався в природних стихіях. Таке, наприклад, явище як буря, вважалося формою експлікації невдоволення, гніву бога. Не випадково, тому що в сучасній культурі вона - символ безумства. Цей приклад ілюструє міфолого-релігійне середньовічне уявлення людини в сьогоденній символіці.

Відоме філософське вчення про дуалізм мислення, в тому числі й оцінного, є досить актуальним і для середніх віків. Емоція радості поступово концептуалізується в часи пізнього Середньовіччя, не дивлячись на збереження актуальності людських фобіонастроїв.

Якщо раннє Середньовіччя, згідно з лексикографічними (етимологічними) даними, характеризується невисокою номінаційною щільністю світу емоцій, то під час пізнього Середньовіччя в німецькій мові розвиваються емоційні значення в слів, які відносяться до вторинних, похідних концептів. Звичайно ці слова уточнюють семантику вже існуючих позначень емоцій. Як правило, в їхній смисловій структурі є ознака інтенсивності (пор. *Trauer* - сум і *Wehmut* – глибокий сум або *Schrecken - пантовий жах, Schreck* - жах). Значення базисних номінантів емоцій на межі пізнього Середньовіччя й Нового часу уточнюються їхніми прямими дериватами (*Hochgenuss* - велика насолода, велике задоволення), або лексичними запозиченнями (напр., з французької мови *Panik*), які інколи виступають в якості синонімів до існуючих номінацій, для конкретизації споріднених емоцій, спеціалізації значень слів (*Beklemmung, Grauen*) та з появою нових слів (*Schwermut*). Ці семантичні процеси фіксують результати освоєння людиною психічного світу. Поява нових слів, що позначають емоції й розвиток „емоційних” значень в існуючих словах, зумовлюється необхідністю вербалізації культурно вагомих смислів, які виявляє людське суспільство в процесі розпредмечування дійсності.

Наші спостереження над мовленнєвим використанням номінантів емоцій на протязі даного історичного періоду розвитку суспільства показують психолого-культурну актуальність архетипів, покладених в основу асоціативно-образної концептуалізації емоційного світу. При цьому варто зауважити, що архаїчна й середньовічна людина уявляла емоції як реально існуючі субстанції. У даному випадку йдеться про пряме, буквальне розуміння нашими далекими предками реальних дій емоцій. Воно збереглося в сучасній мові, але інтерпретується її носіями, користувачами як метафора. Асоціативно-образну основу наївної концептуалізації світу, яка є способом його освоєння, формують архетипи. Архетипи, як первинні емоційні образи, живуть у нашій мовній свідомості, створюють мовну картину світу. Мовна картина світу, як продукт розпредмечування дійсності, є основою ієрархічно-оцінно побудованої вербалізованої понятійної системи, яка базується на людських уявленнях про світ. Формуванню поняття концепту передують емоційно-когнітивна діяльність „наївної” людини, яка принципово спирається при цьому на „первинну” природу, на фізичні об’єкти світу.

Лінгвокультурологічний аналіз вербалізованих емоцій легко „вписується” в архетипічну концепцію [Петрова 1996: 5]. Мовні знаки, що позначають емоції, підпорядковуються архетипічним законам. Зміна картин світу, викликана суспільним розвитком, соціалізація емоцій ілюструє нам їх

архетипічний характер, що доводиться відповідним аналізом емоційних концептів у сучасній мовній картині світу.

Новий час - кінець XVII й наступні століття характеризується, як відомо, інтенсивним розвитком науки. Концептуалізація емоцій у науковій картині світу на відміну від їхнього наївного, народного осмислення не володіє яскраво вираженою етноспецифічністю. Наукова картина світу на відміну від наївної являє собою достатньо чітко (наскільки це можливо) сформовану для визначення понятійну систему, яка обслуговується спеціальною термінологічною мовою. Необхідність розрізнення значень термінів, фундаментальні глибокі інтерпретації соціальних феноменів, стремління професіоналів до створення єдиного універсального понятійно-термінологічного апарату приводять до формування особливого типу дискурсу - наукового.

Якщо наївна картина світу базується перш за все на міфолого-містико-архетипових уявленнях людини про навколишню дійсність, на конкретних практичних знаннях про світ, то фундаментом наукової (хронологічно вторинної) картини світу стає емпірико-теоретичний тип знань. Її носії апелюють до абстракцій, користуються узагальненими, не обов'язково конкретними поняттями.

Вербалізовані емоційні концепти, які ми розглядаємо як безумовно динамічні феномени, можуть класифікуватися з соціолінгвістичної (або функціональної) точки зору за аналогією з поняттями на розмовні, художні й наукові. При цьому їх зміст видозмінюється в залежності від лінгвокультурного середовища (розмовний і художній дискурс, з одного боку, та науковий - з іншого).

Лінгвокультурне середовище емоційного концепту актуалізує певні ознаки його структури. В науковому дискурсі маніфестуються *понятійна* й *оцінна* ознаки емоційних концептів. Образна ознака притаманна кожному художньому концепту, про що свідчить аналіз відповідних дефініцій і контекстів. Проте вона не є актуальною для наукового концепту. Максимально „опрацьованою” для нього виявляється *понятійна* ознака. Оцінна ознака присутня в структурі усіх типів емоційних концептів, про що свідчать в першу чергу дані аналізу словникових визначень і психологічних дефініцій, в яких, як ми встановили, в експліцитній (напр., *unangenehmer emotionaler Zustand, schmerzvoll* та ін.), або в імпліцитній формі (*Zittern, Herzklopfen* та ін.) фіксується оцінка (актуалізація сем „знаковість”, „соматичний прояв”, „наслідки переживань, емоції”).

Культура, як соціальний феномен, за своїм характером є історичною; її розвиток еволюційний. Цим фактором пояснюється послідовність важливого культурного компонента - мови, її стану на різних етапах розвитку людської цивілізації. Аналіз етимологічних даних, використання номінацій емоцій у сучасній німецькій мові, факти асоціативного словника дозволяють відзначити подібність уявлень про емоції архаїчної, середньовічної й сучасної людини. Ці асоціативні уявлення зберігаються в знаковій (переважно метафоричній) формі до теперішнього часу; вони супроводжують людину, психологічно „підтримують” її протягом століть.

Література

Івченко 1994 – Івченко А.А. Мотив чудесного рождения в славянской фразеологии // Идеографический и историко-этимологический анализ славянской фразеологии. - Псков, 1994. - С. 45-47; **Мокиенко 1996** – Мокиенко В.М. Славянские и немецкие пословицы (проблемы типологического и историко-этимологического сопоставления) // Slawische und deutsche Sprachwelt. Typologische Spezifika der slawischen Sprachen im Vergleich mit dem Deutschen (= Berliner slawische Arbeiten). Hrsg. Wolfgang Gladrow, Sonja Hayl. – Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien: Peter Lang, 1996. – S. 222-236; **Петрова 1996** - Петрова Н.Д. Лингвогносеологические основы динамики фразеологической номинации (на материале английской фразеологии живой природы): Дис. ...д-ра филол. наук. – К., 1996. – 463 с.; **Campe 1807-1811** - Campe Н.-J. Wörterbuch der deutschen Sprache. - Braunschweig Schulbuchhandlung. 1807-1811. - Bd. 1. -1023 S.; Bd. 2. - 1116 S.; Bd. 3. - 908 S.; Bd. 4. - 940 S.; Bd. 5. - 977 S.; Bd. 6. - 673 S.; **Röhrich 1995** - Röhrich L. Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Band 1-5, Freiburg, Basel, Wien: Herder-Verlag 1995.- 1910 S.

Emotions traditionally drew attention of researchers of various fields of knowledge. In modern linguistics in a separate paradigm allocate ethymology or linguistics of emotions. It testifies to a urgency of studying of language of emotions. In our opinion, the most productive is integrated approach to studying emotions. In our research it is carried out the linguistic-cultural review of process of becoming emotional concepts of the German language culture.